

Недков, С., професор, доктор на изкуствознанието

България, София, Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Философски факултет, катедра „Библиотекознание, научна
информация и културна политика“

МУЗЕИТЕ НА ОТКРИТО В ИНТЕРАКТИВНИЯ СВЯТ

Анотация. Музеите на открито са малки острови на автентичното в океана от интерактивни предизвикателства. Съвременните млади хора са изцяло потопени в него и само активната позиция на работещите в музеите на открито могат да ги привлекат и запознаят на място с творческия гений на предците ни от доиндустриалната епоха.

Независимо от бързия ход на информационните технологии и тяхното приложение в музейната среда музеите на открито остават с едни от най-атрактивните музейни експозиции, пресъздаващи реалния живот на нашите предци от доиндустриалната епоха. Чрез възстановките на редица традиционни занаяти и оживяването на селското ежедневие съвременните музейни посетители се пренасят в реалната обстановка отпреди век или два. Така, потапяйки се в миналото, те могат да почувстват емоциите от онова време и да го сравнят със забързаното ни ежедневие. Няма по-атрактивен исторически урок от посещението и преживяването на един съвременник в музей на открито.

Ключови думи: музеи на открито, урбанизационни процеси, прединдустриална архитектура, музейни възстановки

Недков С., професор, доктор изкуствовед. наук

България, София, Софийски университет им. Св. Климента
Охридского, Философский факультет, Кафедра „Библиотекосведение,
научная информация и культурная политика“

МУЗЕИ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ В ИНТЕРАКТИВНОМ МИРЕ

Аннотация: Музеи под открытым небом представляют собой малые островки автентичности среди океана интерактивных решений. Современная молодежь полностью погружена в него и только активная позиция работников музеев под открытым небом может привлечь их познакомиться на месте с творческим гением наших предков из доиндустриальной эпохи. Несмотря на быстрый темп развития информационных технологий и их приложение в музейной среде, музеи под открытым небом представ-

ляют собой музеи с наиболее выразительными музейными экспозициями, пресоздающими реальную жизнь предшествующих поколений из доиндустриальной эпохи. Благодаря ряду восстановленных традиционных ремесел и оживлению сельского ежедневия, современные музейные посетители переносятся в реальную обстановку прошлого или позапрошлого века. Таким образом, окунаясь в прошлое, они могут ощутить эмоции того времени и сравнить их с нашим торопливым ежедневием. Нет более аттрактивного исторического урока, чем посещение современником музея под открытым небом и его восприятие.

Ключевые слова: музеи под открытым небом, урбанизационные процессы, преиндустриальная архитектура, музейные восстановления.

Nedkov S., Professor, Doctor of Arts

Bulgaria, Sofia, Sofia University „St. Kliment Ohridski“,
Faculty of Philosophy, Department of Library and Information Studies and
Cultural Policy

OPEN-AIR MUSEUMS IN THE INTERACTIVE WORLD

Abstract: Open-air museums are small islands of authenticity in the ocean of interactive challenges. Nowadays young people are completely immersed in it and it is only the proactive attitude of the open-air museum curators that can attract them and acquaint them on the spot with the creative genius of our ancestors from the pre-industrial era.

Despite the rapid pace of information technologies and their application in the museum environment, open-air museums have some of the most attractive museum exhibits recreating the real life of our ancestors from the pre-industrial era. Through the restoration of a number of traditional crafts and the revival of rural everyday life modern museum visitors move in the atmosphere of real life a century or two ago. Thus, immersing themselves in the past, they can feel the emotions of that time and compare it with our hectic daily lives. There is no such attractive historical lesson as the visit and experience in an open-air museum.

Keywords: open-air museums, urbanization processes, pre-industrial architecture, museum reconstructions

Първите музеи на открито се създават в края на XIX век, но едва през 50-те години на XX век се разработват основните теоретични концепции за изграждане и функциониране на този специфичен и все по-популярен вид музеи. За да се регламентират някои основни изисквания към музеите на открито, Международният съвет на музеите ICOM (ИКОМ) към ЮНЕСКО на своята Четвърта генерална конференция през 1956 г. в Женева взема решение през следващата година да се проведе теоретична конференция по проблемите за тези музеи в някоя скандинавска страна.

Конференцията, разработила основните изисквания при изграждането на музеи на открито, се провежда от 5 до 9 юли 1957 г. в Дания и Швеция. Приема се Декларация на подгрупата на ИКОМ за музеите на открито. В този основен и първи по рода си теоретичен документ се поставят жалоните за тяхното по-нататъшно изграждане.

Декларацията на ИКОМ от 1957 г. има фундаментално значение за бъдещото развитие на музеите на открито. В нея за първи път се формулират основните критерии, на които трябва да отговаря този тип музеи, и са залегнали основните принципи и методи, въз основа на които да се изградят бъдещите музеи. Независимо че се приемат нови документи в тази област, Декларацията от 1957 г. остава онази основа, върху чиито принципи действат и досега всички музеи на открито.

Тук е дадено и първото определение на този специфичен тип музеи: „Музеите на открито са сбирки от архитектурни паметници, които са достъпни за външни посетители, като по правило принадлежат към народната и прединдустриалната архитектура: жилищни сгради на селяни, скотовъдци, рибари, занаятчии, търговци, работници, а така също и техните спомагателни и стопански постройки (обори, плевни, хамбари и др.), работилници и технически съоръжения (мелници, грънчарници и т.н.), дюкяни, или най-общо казано, всички съставни части на селската или градската, светската или култовата, частна или обществената архитектура от този вид“. Към тях могат да се причислят също и големи архитектурни паметници от т.нар. висока архитектура – църкви, катедрали, исторически сгради и др., ако не е възможно запазването им на мястото на създаване – *in situ*.

Опазването на върховите постижения в областта на архитектурата има дълбоки традиции. Във всички страни се полагат специални грижи за сградите, които са свързани с живота и творчеството на велики личности или са свидетели на забележителни събития. Всички те принадлежат на националното или световното културно наследство и заслужават специално опазване. За съжаление на народната архитектура се отделя най-малко внимание. Много често традиционната архитектура е засенчена от блясъка на големите паметници. В някои страни на нея се гледа като на старомодна.

Паметниците на народната архитектура имат своя историческа и художествена стойност. Те най-добре илюстрират местните особености на културата и начина на живот. Чрез опазването на тези архитектурни шедеври се представят старите строителни техники и се показва начинът на живот в хармония с околната среда, която днес толкова ни липсва. За да не се позволи на съвременните урбанизационни процеси да разрушат и малкото останало от традиционната народна архитектура, е необходимо да се прилагат бързи спасителни операции за запазване на застрашените паметници на място или в музеите на открито.

Според Декларацията от 1957 г. запазването на един паметник на народната архитектура на неговото място на създаване – *in situ*, в исторически и художествен аспект е най-доброто решение. За тази цел са необходими огромни грижи. Те от своя страна се натъкват на редица пречки, една от които е отдалечеността на паметника от основните туристически потоци. Когато имаме само един паметник на т.нар. голяма архитектура – например замък, манастир или друг монументален паметник, независимо от неговата отдалеченост от автостради и железопътни линии, той ще бъде обект на конкретно посещение от местни и чужди туристи. Друго е положението, ако се запази *in situ* един селски двор, който заслужава да бъде съхранен за поколенията. Тогава местните и държавните власти ще се двоумят дълго дали това е целесъобразно, а и самите туристи няма лесно да бъдат привлечени да се отклонят на десетки километри, за да видят само един селски двор, дори когато е максимално запазен, както е съществувал преди повече от век. Тези трудности в повечето случаи налагат пренасянето на архитектурните паметници в музейна среда.

Друг голям проблем при съхраняването на паметници от традиционната архитектура *in situ* е свързан със съвременното им обитаване. Най-често се съхраняват автентични само фасадата на сградата и нейното външно оформление. Необходимо е да се запази традиционният облик на постройката. Историческата и етнографската стойност на архитектурните паметници от този вид включват голям брой елементи: строителен материал, технологии на градеж, конструкция на сградата, пространствено оформление, обзавеждане, озеленяване, стопански сгради, пристройки и възстановяване на цялостния живот, свързан с основния поминък на стопанина: земеделие, скотовъдство, занаятчийство или търговия. Как може да се запази тази атмосфера в жилище, обитавано в началото на XXI век? Това е един от най-трудните въпроси, стоящи и пред българските архитектурно-исторически резервати. Как да се съхрани обликът на тези архитектурни ядра от миналото, като едновременно се запази духът на отминалата епоха и сградите се направят удобни за съвременно обитаване? На този ключов въпрос в отделните страни има различни отговори съобразно традициите и опита на реставрационните школи.

Когато архитектурният паметник е изолиран, за да се запази *in situ*, е необходимо да бъде под закрилата на определен музей. Промените в обкръжаващия го архитектурен ансамбъл трябва да бъдат съобразени с паметника, за да може той да остане в автентична среда, а не да се издига като връх на айсберг от отминала епоха. Запазването на отделна сграда *in situ* със силите на един музей е трудна задача. Необходими са огромни средства за реставрационно-консервационни работи и поддържане на сградата във вида ѝ от отминалата историческа епоха. Допълнителни инвестиции се изискват за различните системи за сигурност, противопожарна и др. Често се налага да се допълват мебелировката и цялостният интериор.

Когато бързите урбанизационни процеси застрашават съществуването на някой архитектурен паметник, се налага той да бъде преместен в паркова музейна среда, за да бъде запазен. Така са създадени повечето музеи на открито.

Всички постройки в тях се експонират с цялостната им мебелировка, а стопанските сгради – с пълен комплект от селскостопански сечива и други необходими инструменти. В музеите на открито се изграждат и допълнителни обекти за персонала, технически служби и др. Специално внимание се отделя на залите за работа с посетителите. В тях се прилагат всички съвременни музеоложки методи за работа с музейната публика. С помощта на аудио-визуални средства се представят най-интересните моменти от живота в едно селище преди повече от век. На открито, в паркова среда, се изграждат амфитеатри със сцени за фолклорни прояви и др.

В Декларацията на ИКОМ от 1957 г. се отделя специално внимание на възможността да се създаде музей на открито от копия на сгради при следните условия: 1) Оригиналните архитектурни паметници от дадения тип повече не са на разположение, 2) Копирането или реконструирането са извършени в съответствие с най-строгите научни методи.

ИКОМ препоръчва във всяка страна да се организира централен музей на открито, който да бъде подсигурен с необходимите научни, технически и финансови средства. Този музей трябва да служи за връзка с останалите музеи на открито в света, т.е. да бъде център за международно сътрудничество в тази област. Централният музей на открито може да се комбинира с националния етнографски музей. Така ще се избегне дублирането на персонала, научната дейност и т.н.

Независимо от създаването на централен музей на открито в повечето страни се изграждат и регионални музеи от този тип. Това е наложително особено в страните с разнообразни етнографски региони. Типичен пример за това в България е Регионалният етнографски музей на открито „Етър“ край Габрово. ИКОМ не поощрява създаването на малки местни музеи на открито, защото те нямат възможност да решават остриите научни, технически и финансови проблеми, пред

които са изправени. Изграждането на един музей на открито трябва да се предхожда от подробно научно изследване на паметниците на архитектурата, за които се предвижда преместване, като се започне с изучаването на писмените извори и графичните материали (планове, чертежи, снимки) и се продължи с теренни проучвания. Издирването на архитектурни паметници за сбирката на музея трябва да става със сравнителни изследвания, с етноложки методи и според критериите за типа и функциите на паметниците. При планирането и изграждането е необходимо да бъдат привлечени за консултанти компетентни учени, архитекти и специалисти от страната и чужбина (главно от скандинавските страни, където е натрупан вековен опит). ИКОМ предлага съдействие за установяване на желаните международни контакти, а ЮНЕСКО предоставя финансова помощ и експерти за подпомагане на изграждането на нови музеи на открито предимно в страните, където такива въобще не са създавани.

Мястото на музея трябва да съответства на традиционния за страната ландшафт или поне да се доближава максимално до него. Представените в музейната експозиция сгради се разполагат така, че да хармонират с околната среда. Когато се налага разграничаването на няколко сгради една от друга, се използва растителност, но за целта трябва да се засаждат типични за дадения регион дървета и храсти. Често в дворовете на селските къщи се оформят зеленчукови и цветни градини, а в стопанските дворове се отглеждат местни породи домашни животни.

Един от най-трудните проблеми при изграждането на нов музей на открито е разпределението на сградите върху музейния терен. За предпочитане е разположението по етногеографски признак в сравнение с групирането по епохи или функции на сградите. Разпределението им върху музейния терен изисква много прецизно планиране, при което да се вземе под внимание различието в типовете на сградите. Създаването на музейната експозиция налага сградите да бъдат разположени твърде близко една до друга, за да се съкрати маршрутът на посетителите. Това създава някои проблеми от експозиционен характер.

Обзавеждането на сградите е много важна част от музейната експозиция. Трябва да се отстранят всички наслоявания от индустриалния период. Възстановяването на цялостния интериор се извършва след задълбочени научни изследвания и теренни експедиции. Липсващите предмети се възстановяват с оригинали от същата етнографска зона. Когато се налагат реконструкции, е необходимо участието на местни занаятчии, прилагащи традиционните технологии.

Разглобяването, транспортирането, възстановяването и поддържането на обектите в един музей на открито изискват особено внимание по отношение на тяхната документация. За създаването ѝ се използват опитни архитекти-етнографи. Специално внимание се отделя

на конструкцията на сградата и приложената строителна техника. Необходима е и намеса за реставриране и консервиране на паметниците от подготвени за тази цел специалисти.

През юли 1959 г. се провежда Петата генерална конференция на ИКОМ в Стокхолм. На нея се вземат и две важни решения, свързани с музеите на открито. Приканват се експертите и организациите, занимаващи се с устройването на скулптурни изложби и ансамбли на открито, в името на взаимното разбирателство да избягват да наричат тези изложби и ансамбли „музеи на открито“.

Второто решение е свързано със запазването на паметниците от селската прединдустриална архитектура. Комисията на ИКОМ за музеите на открито дава препоръки за създаване на музеи на открито в страните, където досега не са изградени такива музеи, а в останалите страни е предложена акция за запазване на възможно по-голям брой паметници на селската прединдустриална архитектура *in situ*, по възможност – заедно с тяхното обзавеждане, а където съществуват музеи на открито, те да осъществяват програмата за запазване на архитектурните паметници от прединдустриалния период.

По-късно ИКОМ провежда редица конференции, посветени на музеите на открито – през 1960 г. в Париж, през 1966 г. в Румъния, през 1970 г. в Кьолн, през 1972 г. в Хелзинки и т.н.

Музейните специалисти от различни страни стигат до общия извод, че главното в музея на открито е да пресъздава цялостния облик на традиционната култура, характерна за дадена етнографска област. Така постепенно отпада тенденцията за експониране на единични образци на културата. По-подходящо е посетителят да възприема цялостно, комплексно представените селищни, жилищно-битови, стопански и други форми на традиционната култура.

За да се координира работата на толкова многобройните музейни институти с еднакъв характер на дейност, се стига до създаването на Съюз на европейските музеи на открито. Идеята за неговото създаване е много стара, възниква още през 1956 г., по време на музеоложка конференция в Париж. Десет години по-късно в Бокрийк, Белгия, се провежда среща на работна група с основна задача да се изработи определение за понятието „музей на открито“. Тогава се приема по-кратка дефиниция: „Музеи на открито са научно ръководени етнографски сбирки, експониращи поселищни, строителни, жилищни и стопански форми под открито небе“. От 1966 г. започва редовно провеждане на теоретични конференции по проблемите на музеите на открито в Европа. На поредната среща през 1970 г. в Швеция се учредява Съюз на европейските музеи на открито – *Association of European Open Air Museums (AEOM)*.

На състоялата се от 3 до 7 юли 1972 г. в Хелзинки теоретична конференция се приемат правила за дейността на Съюза на европейските музеи на открито. На първо място в тях се посочват целите на негова-

та дейност: да се обменя научен, технически, практически и организационен опит. За осъществяването на тези цели съюзът ще организира срещи на членовете си и ще подпомага публикации и разработки, свързани с музеите на открито.

Ръководството на Съюза на европейските музеи на открито се състои от управителен съвет, в който влизат президентът на съюза, заместник-президентът и трима членове, всички от различни националности. Мандатът на ръководството е 2 години с право за преизбиране, но след този срок трябва да се оттеглят поне за 2 години. Общото събрание на съюза (АЕОАМ) се провежда веднъж на 2 години в различни страни и е съпроводено с теоретична конференция, посветена на актуален проблем от съвременното развитие на музеите на открито.

Един от основните приноси на новосъздадения съюз е актуализирането на определението за музеите на открито: „Под музеи на открито се разбират научно ръководени сбирки или такива под научно наблюдение, представящи цялостно поселищни, строителни, жилищни и стопански форми под открито небе“. За разлика от определението, прието през 1966 г., тук се набляга на цялостното представяне, т.е. на единството между архитектурните паметници и битовите предмети, без да има експониране на отделни елементи извън специализираната сбирка на музея.

Създаването на организационно звено за музеите на открито в Европа довежда до много по-оживени контакти между отделните музеи и по-активна научна работа. Всеки две години представители на водещите музеи на открито в Стария континент се събират, за да дискутират най-актуалните проблеми в музейната област. Например през 1976 г. в Стокхолм, на територията на първия в света музей на открито – Скансен, се обсъждат въпросите на образователната дейност в този род музеи.

Опазването на паметниците е тема на конференцията, проведена в Уелс. Проблемите на комерсиализацията в музеите на открито и на консервацията се обсъждат през 1980 г. в Осло. През 1984 г. се разглеждат въпросите за техническите и индустриалните експозиции. Един от базисните проблеми на този тип музеи е за паметниците *in situ*, дискутиран по време на конференцията в Полша през 1986 г. На следващата конференция се проявява определен интерес към връзките с туризма.

Бързото развитие на музеите на открито в Европа налага ново теоретично преосмисляне на основните постановки при изграждането на този тип музеи. За тази цел през 1982 г. се създава работна група, която да актуализира основно Декларацията на ИКОМ за музеите на открито от 1957 г. На проведената през юли 1983 г. Генерална асамблея на ИКОМ в Лондон се разглеждат и приемат новите „Основни положения за устройството и работата на музеите на открито“, получили

популярност като Декларация на ИКОМ от Лондон (приета на 1 август 1983 г.).

Целта на „Основните положения“ е да окажат помощ и да предложат варианти за създаване и работа на музеи на открито, особено в райони, в които съществува желание да бъдат основани нови или където такива музеи започват да се развиват. ЮНЕСКО подкрепя тяхното създаване и извън пределите на Европа. В останалите части на света едва тогава започва учредяването на музеи на открито, а там има също прекрасни условия за развитието на тези толкова атрактивни музеи.

В „Общите положения“ се дава ново, прецизирано определение: „Музеите на открито са сбирки – научно планирани и научно ръководени или подлежащи на научно наблюдение, отразяващи цялостно поселищни, строителни, жилищни и стопански форми под открито небе в обявена за музейна територия местност“. Новото е, че музеите на открито ще се изграждат върху терени, утвърдени предварително като музейни територии.

Музеите на открито далеч надхвърлят простото онагледяване на експонати – образци и експозиционни комплекси – и издигат своите функции до синтез и анализ на основни културни форми. Като прилагат метода за „цялостното отразяване“, те се стремят правдиво да представят функционалната връзка на обектите и разположението им в пространството на тогавашното стопанство, да ги експонират в естествената им културна среда. Това се отнася както за подреждането на сградите в музея една спрямо друга и заобикалящата ги среда, така и за вътрешната уредба с елементи от битовия интериор и предмети, свързани със земеделския труд или занаят.

При изграждането на нови музеи на открито те трябва категорично да се разграничават от зрелищни форми, превръщащи музеите в увеселителни паркове. Необходимо е да се постави рязка граница между комерсиално експлоатираните „паркове за свободното време“ и музеите на открито. Недопустимо е подобни развлекателни места да се ползват от научния престиж на съществуващите музеи и по такъв начин да ги обезценяват. Атрактивността на музеите на открито се свежда до автентично представяне на занаяти и механизми от доиндустриалния период, задвижвани с различна енергия.

При обновяването на експозициите в музеите на открито навлизат постиженията на информационните технологии. Най-често се прилагат методите за добавена реалност. Естествено, няма по-атрактивна част от музеите на открито, където местният селянин или занаятчия демонстрират ежедневните си занимания, но не всичко може да бъде възпроизведено в музейна среда.

Най-често в музеите на открито се представят занаяти, свързани с приложните изкуства – златарство и грънчарство. Те са атрактивни

и привличат вниманието на посетителите. Произведенията на бижутерите са сред най-често закупваните сувенири от посетителите. Изработването на филигранни накити пред туристите е изключително интересно за тях, а възможността да си закупиш веднага създаденото пред очите ти бижу е още по-завладяваща.

В повечето музеи на открито се експонират действащи гърнчарски работилници. В тях посетителите могат сами да изпробват уменията си на ваятели от меката глина „да източат“ традиционен съд. Още по-интересно е украсяването на керамични чинии чрез прилагането на въртеливото движение на гърнчарското колело и смесването на цветовете. Участието на музейните посетители при създаването на керамични произведения е сред най-атраktivната част от разглеждането на даден музей на открито. Този спомен остава за младите посетители следва за цял живот. Затова работата с различните възрастови групи музейни посетители е сред основните задачи на музейните уредници и в частност на музейните педагози.

За съжаление в повечето музеи на открито действащите работилници са все по-малко. Трудностите, свързани с обучението на майстори за традиционните занаяти, нерентабилното производство на занаятчийски произведения чрез ръчен труд, водят до съкращаването на действащите работилници в музеите, а оттам – и до намаляването на автентичната атраktivност на музейните експозиции. Ето защо се прибягва към прилагането на добавена реалност.

Младите посетители на музеите на открито се впечатляват от непосредствения контакт с майсторите занаятчии. Те боравят свободно с информационните ресурси в интернет и затова са подготвени за „срещата“ си с истинските занаятчийски умения. Там, където няма възстановка на съответната занаятчийска или земеделска дейност, те могат да си я предизвикат чрез добавената реалност.

Въпросът за баланса между реалните и виртуалните възстановки в музеите на открито е от изключителна важност. Ясно е, че създаването на една действаща занаятчийска работилница в музейна среда е изключително скъп продукт. Най-сложно е осигуряването на майстор, работещ с традиционните технически методи и суровини при производството на даденото занаятчийско произведение. Предаването от поколение на поколение на занаятчийските умения е сложен и продължителен процес. Той изисква постоянство и материална осигуреност. Много е трудно една такава работилница да се самоиздържа. Ето защо са необходими допълнителни инвестиции от музейната организация.

За да не изостават музеите на открито от останалите видове музеи, и те трябва да провеждат активна рекламна политика, особено в интернет пространството. Чрез атраktivни уеб страници те трябва да представят своите богати културни календари. Прилагайки съвременни маркетингови методи, трябва да се достига до широк кръг му-

зейна публика. Особено популярни са панаирите на народните занаяти в музеите на открито. Пример за това е провежданият в Регионален етнографски музей на открито „Етър“ – Габрово, ежегоден панаир на традиционните занаяти.

Музеите на открито са малки острови на автентичното в океана от интерактивни предизвикателства. Съвременните млади хора са изцяло потопени в него и само активната позиция на работещите в музеите на открито може да ги привлече и запознае на място с творческия гений на предците ни от доиндустриалната епоха. Използването на водната енергия за задвижването на воденици, тепавици, стругове на дърво, работилниците за гайтани и други съоръжения впечатлява младите посетители. Една е представата за тези дейности пред екрана на компютъра, таблета или телефона и съвсем друга е при самото съоръжение, където може да те плисне струята от водното колело.

Независимо от бързия ход на информационните технологии и тяхното приложение в музейната среда музеите на открито остават с едни от най-атрактивните музейни експозиции, пресъздаващи реалния живот на нашите предци от доиндустриалната епоха. Чрез възстановките на редица традиционни занаяти и оживяването на селското ежедневие съвременните музейни посетители се пренасят в реалната обстановка отпреди век или два. Така, потапяйки се в миналото, те могат да почувстват емоциите от онова време и да го сравнят със забързаното ни ежедневие. Няма по-атрактивен исторически урок от посещението и преживяването на един съвременник в музей на открито. Затова музейните посетители непрекъснато се увеличават. Само през 2019 г. в Регионален етнографски музей на открито „Етър“ – Габрово, има 226 070 посетители, от тях 29 441 чужденци, 52 844 ученици и студенти, 13 595 деца до 7 години (Интервю с проф. д-р Св. Димитрова – Габрово, вестник „100 Вести“, бр. 9, 15 януари 2020).

Използвана литература

Association of European Open-Air Museum /AEOAM/. Tagungsberichte. 1966–1972. Koeln, 1974.

Association of European Open Air-Museum/AEOM/. Tagungsberiht – 1984, Report of the Conference, Hungary, 1985.

AEOAM. Tagungsbericht. Arnhem, Niderlande, 1993.

AEOAM. Tagungsbericht. Detmold, 1995.

AEOAM. Tagungsbericht. Grossweil, 1991.

AEOAM. Tagungsbericht. Koeln, 1978.

AEOAM. Tagungsbericht. Oslo, 1980.

AEOAM. Tagungsbericht. Poland, 1986.

AEOAM. Tagungsbericht. Schweiz, 1988.

AEOAM. Tagungsbericht. Stockholm, 1976.

AEOAM. Tagungsbericht. Ungarn, 1982.

- Ceskoslovenska** etnografie, 1959, № 7.
- Czajkovski, J.** Muzea na wolnym powietrzu w Europie. Rzeszow - Sanok, 1984.
- Czajkovski, J.** Open-Air Museums in Poland. Sanok, 1981.
- Etnografia** Polska, 1963, t. 13; 1967, t. 11.
- Museum Journal.** L., 1973, vol. 73, № 4.
- Museum,** 1957, vol. 10, № 3; 1958, vol. 11, № 3; 1983, № 139; 1984, № 143; 1986, № 149; 1987, № 155; 1993, № 175.
- Nedkov, S.** Tradition in Bulgarian legislation for Preserving the Unmovable Monuments of Culture. ICOMOS - 11-th General Assembly and International Symposium „The Heritage and Social Changes“. Symposium Papers. Sofia, 1996.
- Stika, J. & Langer, J.** Ceskoslovenka Muzea v Prirode. Ostrava, 1989.
- Zbornik SNM, Etnografia.** 1970, No 11; 1972, No 13; 1974, No 151975, No 16.
- Zippelius, A.** Handbuch der Europaishen Freilichtmuseen. Koeln/Bonn, 1974.
- Музееведение.** На пути к музею XXI века. М., 1989.
- Музеи** и паметници на културата, 1974, кн. 2/3.
- Народна** творчѣсть та етнография, Киев, 1979, - 4.
- Недков, С.** (съставител и редактор) Етнографски сборник „Етър“. Т. 2, АЕК „Етър“, Габрово, 1996.
- Недков, С.** Архитектурно-етнографският комплекс „Етър“ в Габрово – първи музей на открито в България. Архив за поселищни проучвания, кн. 3–4, 1995.
- Недков, С.** Краеведската дейност и изследвания на доц. Цоньо Петров. Архив за поселищни проучвания, кн. 3–4, 1996.
- Недков, С.** Музеи и музеология. С., 1998.
- Недков, С.** Музеи на открито. С., 2000.
- Недков, С.** Музеите на открито в България. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Център по културознание, Т. 88, 1997.
- Недков, С.** Музеите на открито и тяхното бъдеще, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център по културознание, Т. 86, 1993, С., 1995.
- Недков, С.** Превръщането на село Боженци в Архитектурно-исторически резерват. Архив за поселищни проучвания, кн. 3–4, 1993.
- Недков, С.** Световни тенденции в развитието на музеите на открито. – В: Етнографски сборник „Етър“, том втори, Габрово, 1996.
- Недков, С.** Трансформации в музеите и музейната мрежа в България. – В: Сб. „Култура, комуникация, книжовност“, С., 1994.
- Советская** етнография. 1948, - 3; 1957, - 1; 1960, - 5; 1963, - 2; 1967, - 1; 1971, -1; 1972, - 3; 1973, - 1.